

Наталя Яковенко

У КОЛЬОРАХ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В. А. Смолій, В. С. Степанков. *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)* / Серія «Україна крізь віки», т. 7. – К.: Альтернативи, 1999. – 351 с. + 53 іл.

Ошатна книжечка на доброму папері, з численними автентичними ілюстраціями і – о, диво, як на недбалі звичаї сьогоднішніх видавців! – майже без друкарських помилок, не може не тішити очей бібліофіла. Насолоду від споглядання гармонійно доповнює очікувана комфортність читання. Маю на увазі оте затишне почуття «свого», що огортає людину при контакті з упізнаваними речами – краєвидами, мистецькими утворами, ідеями та ін., бо, як відомо, саме ця «упізнаваність» і є стартовою точкою для такої популярної серед нас, sapiens'ів, гри в пошук нового й неповторного. Дійсно, з одного боку, книжка Валерія Смолія і Валерія Степанкова цілком «упізнавана» (адже в ній загалом ідеться про речі, відомі навіть нефахівцям, і то такі, що їх давно піднесено до рангу абетки української історії), а з іншого, вона містить низку точних замальовок, шкіців, реплік – словом, усього того, що пробуджує довіру до писань історика серед пересічних читачів і повагу – серед читачів-колег. Моя рецензія, признаюся, має на меті передовсім піддати сумніву те, що є в цій праці «упізнаваним». Але про це далі, бо, говорячи про таку красиву книжку, мимоволі хочеться й самому бути лагіднішим. Тож спершу, як колись учено в риториках, – про досконале, а вже далі про решту.

Почну з дещо незвичної похвали: автори «знають історію». Для тих, хто на власні очі бачив, які специфічні кадри десятиліттями плекала українська радянська історична наука, цю похвалу не треба розшифровувати. А для непосвячених або юних поясню: це означає, що автори «Української революції» абсолютно впевнено почувають себе у «дрібницях минулого» – щоденному подієвому фактажі, реаліях, персоналіях; за плечима такого знання – обізнаність із величезною дослідницькою літературою проблеми та без перебільшення грандіозним масивом джерел. Саме присутність згаданих деталей надає у багатьох моментах авторській оповіді «правди доторку» – до перебігу битви, до вибуху чиїхось афектів, до чиєїсь вояцької відваги, а чиєїсь неfortunності. Особливо вдалим під цим кутом зору мені здалися батальні сцени, як-от: Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька і Зборівська битви (с. 83-90, 103-110, 132-137) чи, скажімо, похід Михайла Кричевського під Лоїв (с. 130-131) (щоправда, київський полковник чомусь фігурує тут та в інших місцях книжки під своїм довоєнним, як вважають – католицьким, іменем Станіслав). Імпонує, що описуючи бої автори віддають належне як козацькій відвазі, так і хоробрості й силі противника. З пронизливою достовірністю зафіксовано трагедію мирної людності тих теренів, на яких точилися військові дії (пор. с. 145, 190, 284, 313, 333 та ін.), хоча автори у цьому питанні, схоже, є швидше прибічниками «дозованої правди», до чого ми ще повернемося.

Як невтомний опонент радянського наукового «новоязу», що привчив істориків вважати безликий і кошмарний канцелярит за єдино можливу «мову науки», не можу не висловити захоплення з приводу кількох яскраво метафоричних назв параграфів, наприклад «Смерч (літо 1648 р.)» чи «Полтавська трагедія» (про війну Виговського з

Пушкарем). Гадаю, з цієї самої готовності авторів – і фахової, і психологічної – заговорити вже не так голосом «нашої науки», як своїм персональним – Валерія Смолія і Валерія Степанкова, впливає той поки що незвичний для українського історієписання факт, що з-під накреслених ними гетьманських портретів ні-ні, та й пробиваються риси не «виразників...» чи житійних велетнів духу, а людей з цілком нормальними людськими прикметами. Наприклад, тонко підмічено *постійні вагання й надмірну обережність Івана Виговського* (с. 219), *емоційну неврівноваженість «юного гетьмана» Юрія Хмельницького* (с. 241), *здатність інтуїтивно відчувати настрої мас Івана Брюховецького* (с. 251), *потаємність, хитрість і холодний розум Павла Тетері* (с. 258).

На жаль, перераховані вище, фахово добротні моменти не визначають обличчя усієї праці, швидше навпаки – ще опукліше підкреслюють, **якою б вона могла постати у вправних авторських руках, якби не...** Тож спробуймо відстежити всі оті «якби не» і, в міру можливості, зрозуміти, чому вони – часто навіть не зі свідомого задуму авторів, а якомось самохіть – проростають поміж рядками у, здавалось би, найнесподіваніших місцях.

Револуції-близнюки

Сім розділів книжки можна згрупувати в чотирьох тематико-хронологічних блоках, що, відповідно, присвячуються: часам від Люблінської унії 1569 р. до початку революції (розд. 1); її першому переможному рокові (розд. 2); політичним колізіям і війнам, що потрясли Україною упродовж 1649–1668 рр., підсумувавшись зосередженням у руках Петра Дорошенка право- і лівобережного гетьманатів (розд. 3-6); військовим та політичним невдачам Дорошенка, чия капітуляція у 1676 р. символізувала, за авторами, *поразку революції* (розд.

7). Заключний параграф останнього розділу має підсумковий характер, уміщаючи міркування про специфіку української революції, зокрема – на тлі соціальних катаклізмів у Європі другої половини XVI-XVII століть.

Коли не вчитуватися у назви розділів та параграфів, а тим більше – не заглиблюватися у сам текст, то може виникнути враження традиційної хронологічної оповіді, головна мета якої – відтворити з сумлінною деталістністю *wie es eigentlich gewesen war*. Натомість учитуючись у згадані назви й зіставляючи їх з відповідними фрагментами тексту, починаєш розуміти, що ця хронометричність – не зовсім та простушка, за яку себе видає. Отже, пропоную прислухатися до заголовків (надто довгі несуттєво скорочую) та до їхньої розлогішої презентації у «програмових» пасажах самих текстів.

Розділ 1-й називається так: *«Становище українського народу... Назрівання причин революції»*; § 5 у ньому – це *«Загострення суперечностей соціально-економічного розвитку»*, § 6 – *«Основні риси соціальної та національно-визвольної боротьби»*, § 8 – *«Причини революції»*. Параграф про «суперечності» розпочинається з фрази: *«В другій половині XVI ст. помітно окреслилася тенденція до загострення існуючих і появи нових суперечностей у соціально-економічному розвитку України»* (с. 48; виділення тут і далі мої – Н. Я.). В *«Основних рисах...»* читаємо, що переддень революції ознаменувався **потужним виступом народних мас** [селян та міщан], а також **поєднанням соціальної та національно-релігійної боротьби, в авангарді якої** виступало козацтво (с. 56), бо саме його керівники вперше **сформулювали програму**, в якій поєднувалися обидва згадані струмені (с. 58). Відтак, поява «авангарду», та ще й з «програмою», спричинила те, що у *вир соціальної та національно-релігійної боротьби втягнулися десятки тисяч козаків, селян і міщан. Керівництво повстання* [1637 р. – Н. Я.] *проділяло велику увагу залученню до нього всього населення*

... (с. 59).

У такий спосіб, як читаємо у заключній фразі параграфа, здійснювалося *накопичення сил для грандіозного вибуху 1648 р.* (с. 60). Ще одним *важливим фактором визрівання цього вибуху*, як констатується у наступному параграфі (§ 7), став *розвиток національної свідомості* (с. 61). У *«Причинах революції»* сказано підсумовується ще раз:

Інтереси політичного розвитку України зайшли в антагоністичну суперечність із великодержавними імперськими інтересами Польщі. ... мало місце переплетіння політичних, ідеологічних та соціально-економічних причин подій 1648 р. (с. 66-67), *що й обумовило визрівання Української революції* (с. 68). *Цьому також сприяло визрівання в суспільстві сил, спроможних розпочати боротьбу*, тобто поява «авангарду» в постаті козацтва, яке перебрало на себе *функції виразника національних інтересів*, підтримуваного дедалі більше широкими масами внаслідок *різкого посилення визиску селян і міщан* (с. 66).

Придивімося ще раз до такого масштабного полотна й повторімо разом з автором цих рядків: «Милий Боже! Ну, до чого ж воно знайоме!» Коли хто забув, нагадаю, що, згідно з «єдино вірним» ученням, всяка революція – це не локальний вибух колективного протесту, а закономірний етап у розвитку класового суспільства. Прелюдією ж до революції є «революційна ситуація», що виникає там, де має місце **крайнє загострення антагоністичних суперечностей**, засвідчуючи зрілість **соціально-економічних і політичних передумов революції**. За Леніном, нагадую, об'єктивними ознаками «революційної ситуації» є те, що а) верхи не здатні змінити своєї класової політики, б) низи, бідуючи більше, ніж звичайно, не хочуть далі її терпіти, а тому в) активізуються у боротьбі. Суб'єктивною ж умовою переростання «революційної ситуації» у революцію є згуртованість

мас навколо досвідченого **авангарду**, що відіграє роль «гегемона революції», **об'єднуючи навколо себе** всі «прогресивні» верстви суспільства й ведучи їх на боротьбу зі старим ладом (пор. відповідні праці Леніна за «Повним зібранням творів», т. 26, 31).

З фотографічною точністю така схема відтворена у сотнях праць про Жовтневу революцію 1917 р., й зокрема – в академічній «*Истории Украинской ССР*», Т. 6: «*Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920)*» (К., 1984). Тут натрапляємо на ті самі *непримиримые противоречия та объективные социально-экономические и политические предпосылки*, які певний, визначений їм час *созревают*, аж доки їхнє *чрезвычайное обострение* не призводить до вибуху революції; тут бачимо, як *авангард* починає *увлекать за собой* широкі народні маси, а тим часом керівники авангарду розробляють чітку програму дій; тут описано, як національно-визвольний рух *вливается у широкое русло революционной борьбы*. Відбувається це все, ясна річ, *непрерывно и неуклонно*, що в підсумку дозволяє приступити до *решения исторической задачи*, оскільки *революционный кризис назрел* (див. розділи I-IV).

Момент товарної стиглості визначає, звичайно ж, «геніальний стратег». (Див. у цитованій вище «*Истории...*» параграф «*В. И. Ленин – организатор и руководитель вооруженного восстания*», де оповідається, як Ленін побачив, що збройне повстання *вполне назрело*, а *заразом точно определил наиболее подходящий момент для решающего штурма капитализма*, с. 175-178). Богдан Хмельницький, як відомо, капіталізму не штурмував, проте схема його «стратегічної геніальності», явлена читачеві у перших двох параграфах другого розділу – «*Вождь революції*» (с. 70-77) та «*Підготовка і початок козацького повстання*» (с. 77-83), не менш упізнавана, ніж схема «визрівання» самої революції. Зворушлива оповідь про

дитинство вождя у такому тісному єднанні з народом, що він аж чудово опанував розмовну українську мову і т. д., після короткої пробіжки по «дорослій» біографії підсумовується авторськими роздумами про те, з яким політичним багажем підійшов він до початку Національної революції (с. 75). Ось з яким: шляхом довгих розмірковувань Хмельницький прийшов до висновку, що однією з найголовніших причин попередніх поразок у козацьких повстаннях була *роз'єднаність козацтва* (там само). Відтак, акумулювавши *весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва* (там само), він у 1647 р. **вловив визрівання** революції і розпочав згуртовувати навколо себе *старшин і досвідчених козаків* (с. 78). Далі ним було проведено *кілька рад, на яких обговорювалися питання майбутнього збройного виступу* (с. 79), а вийшовши на початку січня 1648 р. на Запоріжжя, він негайно розпочав *активну роботу по згуртуванню запорожців та втікачів із числа козаків, селян, міщан тощо* (там само).

Оцим «тощо» охоплюються люди, що їх, як видно з § 4 («*Рушійні сили і характер революції...*») цього таки, другого розділу, не припасуєш до пари авангард / трудящі маси, але й не обминеш, переконуючи читача (чи себе?) у «всенародності» революції. Тож ієрархічна драбина «рушійних сил» вибудовується так: вищий щабель «гегемона», зрозуміло, займає козацтво, *яке міцно тримало провід*; другий щабель – трудящих мас, розбуджених «гегемоном», – належить селянству, що *взяло дуже активну участь... поголовно покозачившись*; на третьому місці міщани: про них сказано без особливого ентузіазму – *варто відзначити й важливу роль*; ще нижче йдуть «попутники», чия функція, власне, й полягає в укомплектуванні «всенародності»: *частина шляхти, яка також не стояла осторонь революції, і православне духовництво, чию участь у революційних подіях не можна замовчувати* (с. 90-91).

Опис бурхливого літа 1648 р. анонсується авторами у вражаюче яскравому заголовку «Смерч» (розд. 2, § 5). Проте витримати сам текст на такому ж – зухвало неординарному – рівні, на жаль, не вдалося. Поза сумнівом, навіть куца авторська згадка про *грабіжницький і розбійницький аспекти боротьби* є новаторською як для нашої лякливо-цнотливої історіографії (пор. у попередньому параграфі с. 92, а в § 5 с. 99-100). Але й цей сміливий паросток нового завалено бетонним штампом зі складу уявлень про те, **як належить описувати революцію**. Відтак, обіцяний «смерч» обертається на «триумфальное шествие» (пригадаймо вимучуване студентами багатьох поколінь ленінське: *С октября наша революция, отдавшая власть в руки революционного пролетариата, ... обеспечившая ему поддержку беднейшего крестьянства, шла победным триумфальным шествием ...*). Сценарій «шествія» у нашій книзі (с. 96-99) апробований: *Б. Хмельницький вживає заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади; загони повстанців і козацькі сотні звільняють від польського панування місто за містом (до характеру цього «звільнення» ми ще повернемося, особливо у зв'язку з, як її тут названо, діяльністю Максима Кривоноса); за підтримки селян і міщан боротьба набуває масового характеру. Коротше, бракує хіба що цитати з тодішньої «Правди», де б такі «звільнення» описувалися за взірцем «звільнення» Чернігівщини 1918 р. червоними загонами Муравйова: *Все украинские жители встречают советские войска как освободителей и спасителей ... Все дают хлеб, фураж для лошадей, сами показывают дорогу ...* (цит. за згаданою вище «Історією Української ССР», т. 6, с. 249).*

Співставлення революцій-близнюків можна продовжити – в сюжетах про утвердження її «завоювань», про боротьбу з «внутрішнім ворогом», про організацію відсічі «окупантам», про соціальні пріоритети і т. ін. Та

чи це потрібно? Нанизування паралелей урізнобарвить загальну картину, але не змінить її суті. Остання ж зводиться до того, що автори, замінивши окремі вузли звичаєного в радянській історіографії каркаса більш «актуальними» – маю на увазі передовсім заміну тлумачення Хмельниччини як прелюдії до вікопомного возз'єднання 1654 р. (пор. перший розділ академічної *«Истории Украинской ССР»*, т. 3: *«Освободительная война и воссоединение Украины с Россией»*. – К., 1983. – С. 12-79) на її ж тлумачення як прелюдії до *створення соборної незалежної національної держави* (с. 7 рецензованої праці) – не наважилися на демонтаж самого каркаса. Тим-то програмові засади 3-го тому *«Истории Украинской ССР»* та книжки Валерія Смолія і Валерія Степанкова позначені такою кумедною ідентичністю – «з поправкою на...». Наприклад, «рушійні сили революції», як їм і годиться, присутні в обох працях, але там – в ієрархії селяни/козаки/міщани (т. 3, с. 13), тут – в ієрархії козаки/селяни/міщани (пор. вище); там соціальне гноблення як пріоритет революції описується перед національним (т. 3, с. 16-18 і 18-20), тут – навпаки (відповідно, с. 33-39 і 48-53); там «наростання визвольного руху» у 1630-40-х супроводжується скріпленням українсько-російських зв'язків (т. 3, с. 20-23), тут – формулюванням перших «програм» майбутньої національної революції (с. 58-59). Що ж до опису «триумфального шествія» революції, то він однаковий: і там, і тут вона «сколихнула найширші маси», і там, і тут «звільнида» населення від «польського панування» і т. д. (пор. в *«Истории Украинской ССР»*, т. 3, с. 30-34).

Ця схожість (до речі, продубльована в абсолютній більшості сьгоднішніх текстів про Хмельниччину, написаних в Україні) – не випадкова й не часткова, бо породжується одним і тим самим, досі не демонтованим,

радянським історіографічним стереотипом, який у **кожній революції** бачить чеканну ходу сформульованих «єдино вірним» ученням закономірностей. «Демонтаж каркаса», про який згадано вище (і на який не наважилися автори рецензованої книжки), не означає, зрозуміло ж, заперечення революції як такої – з участю в ній розмаїтих соціальних груп (коли дужче подобається – «широких мас»), зі стратегіями соціального перевлаштування власного суспільства, з забуттям старих і формуванням нових, скріплюючих спільноту міфів і т. д. Тільки от марна справа – описувати **кожну революцію** за рецептом спільних закономірностей, бо, як ще в 1945 р. зауважив у своїй хрестоматійній *«Злиденності історизму»* Карл Поппер, у *соціальному житті певні відомі фактори, розташовані по-новому, вже не є тими самими старими факторами*¹.

Врешті, наважуючись запускатися у плавання по «революційних морях», мусимо тверезо усвідомити, що ми, сьогоднішні українські історики, цьому погано навчені, бо нас привчали покладатися не на компас, тобто базові соціологічні поняття, а на заклинання вітрів. Тож порада може бути лише до смішного тривіальною – самотужки заповнити прогалини у власній освіті. Сто-совно ж конкретної революції, описаної у рецензованій книжці, то це було б і зовсім не складно, бо «навчальний список» відповідної наукової літератури давно уклав (і навіть прокоментував) Франк Сисин². Проте увага авторів до праці зарубіжного колеги обмежилась ритуальним поклоном у бік «важливості творчого доробку», і то лише в рамках загального списку, серед низки вітчизняних «доробків» вельми спірної наукової вартості, хоча власне Франк Сисин є на сьогодні безумовним концептуальним лідером у дослідженні Хмельниччини, причому в оцінці типології козацького вибуху дотримується поглядів, дуже відмінних – коли не про-

тилежних – поглядам Валерія Смолія і Валерія Степанкова. Тож хоча б з міркувань наукової етики належало, говорячи про природу козацької революції, згадувати не Томаса Карлейля і Пітіріма Сорокіна (див. с. 338), а таки Сисина.

Будматеріал для панорами битви за... / битви проти...

Дискутуючи з запальною статтею Н. Є. Копосова «*Советская историография, марксизм и тоталитаризм (К анализу ментальных основ историографии)*»³, відомий познанський філософ історії Войцех Вжозек влучно зауважив, що парадигма радянської історіографії (Вжозек, як, до речі, і Анджей Валіцький, виводить її коріння не з марксизму як такого, а зі «сталінського марксизму»⁴), завдяки раз і назавжди закладеній аксіоматичності формулювань, не надається на заперечення «з середини», бо кожний закид вона або переформулює у власних поняттях і тим самим нейтралізує, або оголошує «ненауковим» (необ'єктивним і т. д.) і відкидає. Навички такого типу пізнання, надійно відгородженого від дослідницького сумніву «авторитетом» – непорушними фундаментальними категоріями, позицією «класиків», ідеологічною потребою, думкою влади і т. д. – сильніші за зовнішні переміни в суспільстві, оскільки йдеться не про систему знань як таку, а про зрощення знань із системою цінностей⁵. У випадку з рецензованою книжкою можна сказати навіть сильніше – про підпорядкування знань системі цінностей.

Нижче я спробую простежити внутрішній механізм такого зрощення/підпорядкування на прикладі сюжету, де це лежить майже на поверхні, відтак – не потребує розлогих цитувань і коментарів, які б надто подовжили цю рецензію. Отже, йдеться про засоби доведення буцімто всенародного характеру революції, що об'єдна-

ла в єдиному пориві «широкі маси» – козаків, селян та міщан.

Наскільки вторинно-догматичний характер носить дана теза, видно вже з того, що автори розумно й слушно вилучили з цього моноліту політичну еліту як таку, котра *формувалася з представників різних верств і груп і розпадалася на кілька угруповань..., що перебували на діаметрально протилежних позиціях...* (с. 214). Тим часом джерела з не меншою очевидністю засвідчують таку самісіньку «діаметральну протилежність позицій» не тільки серед локальних груп простолюду, але й по лінії станового вододілу – між «збройним рицарським людом» (козаками) і власне простолюдом (селянами й міщанами). Не зупинятимусь на локальних відмінностях, бо автори, як сумлінні дослідники, самі спростовують власне гасло тотального революційного пориву мас, то передаючи через промовисті цитати суто грабіжницьку суть «опришківського руху» на Поділлі (с. 146, 313), то згадуючи про присутність у війську Яна Собеського кількатисячного загону добровольців з-поміж галицьких, волинських і подільських селян та міщан, готових битися з «визвольним» військом Петра Дорошенка (с. 288), то фіксуючи мирне співжиття в уцілілих поселеннях Правобережжя українських міщан та їхніх «ворогів по революції» – поляків і євреїв (с. 333). Отже, у цьому питанні – нехай неумисне, бо проблема, ясна річ, не обмежується кількома випадковими прикладами – «крок до сумніву» вже зроблений, і уважний читач його, думаю, помітив.

Складніша справа з братерським єднанням козаків та простолюду. Популістська традиція XIX ст. настільки щільно з'єднала тих і тих у єдиному понятті «[селянський] народ», що вийти за межі цього сакраментального *sigculi vitiosi* справді непросто. Що ж до XVII ст., то, можливо, й справді козацький статус був, як висловлюються автори,

суспільним ідеалом для селян і феодално залежних міщан (с. 41), хоча мені невідомі спеціальні дослідження, де б це підтверджувалося або спростовувалося на підставі критичної інтерпретації відповідних джерел. Натомість з певністю можна стверджувати, і таки спираючись на джерела, що йшлося про любов без взаємності. Козаків і селян розмежовував вічний, немов увесь дотогочасний світ, поділ суспільства на «людей війни» та «людей праці», де першим належало проливати кров в обороні «своєї землі», а другим – працювати, годуючи оборонців і захоплюючись їхнім щедрим «рицерським обичаєм», зневагою до смерті, баским конем і гострою шаблею. Пролита «рицерська» кров коштувала за такого світоподілу дорожче, ніж «мужицьке» життя, і Валерій Степанков та Валерій Смолій добре це бачать, відтворюючи перебіг окремих битв (пор. у збаразькому епізоді: *Щоб зберегти для вирішальних боїв добірні козацькі полки, гетьман тепер і в майбутньому перші лави наступаючих вояків, які мали понести найбільші втрати, комплектував із гірше озброєних підрозділів селян та міщан*, с. 128). Присутня тут спроба пояснити ситуацію суто раціоналістично (*щоб зберегти для вирішальних боїв*) є даниною «гріхові анахронізму», тобто приписуванню людям минулих епох таких самих мотивацій, якими керуємось ми, люди ХХ століття. Немає сумніву, що гетьман беріг своїх кращих вояків, але ще менший сумнів викликає те, що у його ставленні до «мужиків» відбивалося традиційне презирство «старинних» («справжніх») козаків, яке джерела фіксують від першої появи суто козацьких декларацій, наприклад – відомих «*Кондицій*» Семерія Наливайка 1596 р., де козацький герой пропонував відрізати носи й вуха «холопству», яке б наважувалося прилучатися до Війська Запорозького⁶.

Чимало прямих фіксацій саме такого ставлення козаків до простолюду можемо знайти і в документації

катаклізмів середини – другої половини XVII ст. (До речі, на відміну від авторів рецензованої книжки, цього не обминає навіть один з найбільших авторитетів історіографічного популізму Михайло Грушевський, котрий послідовно розрізняє козацький та селянський ферменти революції. Втім, відхилення від схеми Грушевського у праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова в деяких моментах – при позірній наслідувальності – настільки принципові, що це могло б стати предметом окремого розгляду як приклад характерного для сучасної української історіографії еkleктичного змішання народницьких та радянських візій історії, причому ще й з додачею «державницьких» афектів, взорованих з В'ячеслава Липинського). Повертаючись до наших козаків та селян, котрі, за авторами, по-братерськи об'єдналися у всенародній війні, почну з констатації «не поміченого» у книзі факту, а саме: прямої причетності козаків до людських втрат серед мирного населення. У книжці наводиться орієнтовна підсумкова цифра демографічних втрат по козацькій території станом на 1653 р. (35-40%, с. 173) і по території правобережного гетьманату після капітуляції Дорошенка (до 90%, с. 333), а провина за демографічну катастрофу покладається у першу чергу на поляків («жовніри лютували»), турків і татарів («татари безжально грабували»), а також на голод, епідемії, переселення тощо (пор. емоційні описи на с. 120, 163, 190 та ін.). Щодо правобережного гетьманату під юрисдикцією Дорошенка, то ні цифра, ні основні причини обезлюднення загалом не викликають сумніву, оскільки власне цей терен виступав епіцентром військових безумств 1660–70-х. Оцінити вірогідність довільно запропонованої авторами цифри 35-40% по Київщині й Брацлавщині важко за браком прямих джерел. Натомість зовсім не важко вирахувати, скажімо, втрати серед мирного населення Волині в жакерії 1648 р. і в Збараській війні 1649 р., бо для

цього є пряме джерело – дані фіскальних присяг від лютого 1650 року. За моїми підрахунками, тут лише в Кременецькому повіті із близько 23 тис. селянських та міщанських дворів, зафіксованих станом на 1630 р., уціліло всього 3100 (13,5%)⁷. Допускаючи певне перебільшення втрат з метою отримати фіскальні пільги, все одно мусимо констатувати, що за два перші роки війни на півдні Волині зникло від 80 до 85% мирного населення, тобто орієнтовно до 100 тис. осіб. Як записано у згаданих присягах, селян і міщан «стинали» козаки й коронні жовніри, брали в ясир татари, добивав на спустошених господарствах голод, а меншій, енергійнішій частині вдалося втекти з палаючого регіону за Дніпро.

Схожість трагічної цифри з аналогічними цифрами втрат у Тридцятилітній війні (там у районах, де точилися бойові дії, зникло в середньому до 60-70% мирного населення) ставить перед істориком низку питань, на які з перспективи «всенародності» козацької революції важко дати відповідь. Очевидно, розпочинати варто з наголосу на особливостях воєн XVI-XVII ст., коли спустошення «землі», тобто мирної людності, стало практикуватися у небачених доти масштабах⁸ (див. у рецензованій книжці коротку обмовку про це на с. 115). При цьому тотальне винищення населення, будівель і матеріальних цінностей ототожнювалося з особливою військовою удачею – «вояцьким щастям». На матеріалі Речі Посполитої (у тому числі козацькому, зокрема – з часів Димитриади) можна навести досить прикладів як ірраціональних спустошень, так і мотивацій права на такі акції з їх наївною переконаністю, що власне в цьому полягає слава «рицарського люду, який шаблею хліб здобуває». Для нас у даному випадку важливішим є інше: такого роду «слава» (і супутня, ототожнювана зі «славою» здобич) не передбачала розрізнення мирного населення за конфесійним, соціальним чи етнічним

принципом. «Своїми» для професійних вояків були тільки професійні вояки, в тому числі й ворожої армії (пор. у нашому випадку «забуті» авторами рецензованої книжки сцени перемирних пауз під час збараської облоги, коли облягаючі й обложені взаємно частували одне одного тютюном і розпитували про домашні новини). Натомість цивільне населення трактувалося у категорії «чужих»: його грабували й знищували без жодних докорів сумління – городян і селян, шляхту й духівництво, одновідців і людей іншої конфесії. Ось один тільки приклад вражаючої пропорційності жертв з різною етноконфесійною приналежністю: містечко Киселин на Волині розграбували й спалили козаки разом з татарами восени 1648 р.; із 35 християнських дворів уціліло 15, з 37 єврейських – 20⁹.

Грабунки супроводжувалися масовими актами вандалізму стосовно простолюду – не рицарів. І козаки й жовніри коронного війська робили це з однаковою жорстокістю, бо саме в ній «люди війни» завжди вбачали ту ознаку рицарської сили, якої від народження не можуть мати люди ганебних для воїна занять – ремісники, купці, селяни. Ось один з багатьох можливих прикладів з практик війни, описуваної Валерієм Смолієм і Валерієм Степанковим: полковник Мартин Небаба влітку 1649 р. наказує своїм людям, що взяли в облогу Гомель: *Podyte mołoucy, dorodni hołowy, a dobywajcie tych mieszczan i Lachów, których dobywszy wsiech w pień stynajcie, żadnego nie żywiąc, miasto spalite*¹⁰. Як бачимо, не тільки життя «ляхів», але й життя міщан-одновірців в очах Небаби не складало жодної вартості, а що стосується реквізицій їхнього майна – то це взагалі сприймалося як справедлива компенсація за перенесені «рицарським людом» труднощі й небезпеки (пор. хоча б облогу Наливайком Слуцька з вимогою викупу в 5 тис. золотих – *на залізця до стріл, які він вистріляв в Угорщині на неприятеля св. Хреста*¹¹). Нерозуміння цих

фундаментальних засад ментальності збройного люду дозволяє авторам рецензованої монографії «не помічати» актів вандалізму з боку козацьких загонів, натомість виопуклювати ті самі дії противника як дике варварство (пор. на с. 87, 151, 157, 178, 191 і т. д.).

У цих же категоріях інтерпретується кривавий рейд Максима Кривоноса в червні-липні 1648 р., названий у книжці *діяльністю*, внаслідок якої *було звільнено десятки міст* (с. 98). Не буду заглиблюватися в коментування есхатологічної завищеності числа винищених євреїв, яке приймала на віру стара історіографія: про це не забули нагадати й самі автори (с. 100). Нагадаю тільки приклад згаданого абзацом вище волинського Киселина, де євреїв та українців трагедія спіткала в дивовижно однаковій пропорції, і зафіксовано це не в юдейському плачі про наближення кінця світу, а в ревізорському звіті.

Схожі наслідки козацького походу осені 1648 р. на Червону Русь відбиті, серед іншого, у поборовому реєстрі Перемишльської землі 1651 р., котрий щодо багатьох українських сіл зазначає: *tota per Cosacos desolata* [цілком знищене козаками]¹². Щоправда, автори рецензованої книжки, не наважуючись обійти мовчанкою відому розвідку Степана Томашівського, таки згадують про *велику руйнацію* регіону як типову для воєн XVI-XVII ст. (с. 115). Проте загалом це не підважує їхньої переконаності в тому, що «західний похід» був органічним фрагментом «всенародної» революції, спрямовуючись на *звільнення західноукраїнських земель* (с. 110). Відтак, достоту за сценарієм «золотого вересня» 1939 р., місцеве населення радісно вітало козацьке військо, гетьман вживав заходів для встановлення *тісних зв'язків* з тутешніми мешканцями (с. 111), а все решта – це *тенденційна вигадка*, яку до сьогодні любляють смакувати окремі історики (с. 112).

Мабуть, і я належу до цих «окремих і нетипових», але мушу наголосити, що йдеться не про «смакування»

жорстоких подробиць негероїчного обличчя війни з метою знеславити козацтво. Суворі Тараси Бульби українського «тривожного століття» не потребують ні наших похвал, ні наших осудів, надто давно живучи окремим від історичної науки життям у романтичній національній традиції, побороти яку вченими трактатами ще ніколи й нікому не вдавалося. Натомість історична наука, наскільки мені відомо, переслідує мету, дещо відмінну від підгонки фактів за мірками героїчної балади. А тим більше – за мірками моральної досконалості авангарду мас, чия «революційна чистота» не підлягає сумніву, бо не може підлягати.

Але попрощаймося з козаками й повернімося до ідеї «всенародності» козацької революції у дещо інакшому ракурсі. Адже власне на догоду згаданій ідеї автори заплутують себе (а разом і читача) у трьох соснах, представляючи Руїну не тим, чим вона була насправді – кривавим зіткненням старшинських угруповань різних політичних орієнтацій, а трьома ланками єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави (с. 94). Попри те, що точилася одна й та сама внутрішня війна, відмінна у той чи той момент лише перевагою залучених ззовні сил, один з її фрагментів названо «Громадянською війною (1658-1663 рр.)...» (розд. V), другий «Боротьбою за возз'єднання Козацької України (1663-1668 рр.)» (розд. VI), третій [1668-1676 рр.] – «Кризую і поразкою революції» (розд. VII). Насправді ж розділи VI та VII повняться ще кошмарнішими сценами братовбивства, ніж розділ V – як взаємного, так і за допомогою татарських, польських чи російських армій. За те «народ», як йому, мудрому, й належить, знає, за ким правда: не за Виговським, котрий хоч і не виступав проти незалежності й соборності України, все ж у душі залишався автономістом (с. 217), не за «інтриганом» Тетерею (с. 258) і т. д., а за Дорошенком, бо його внутрішня

і зовнішня політика відповідала національним інтересам України й носила прогресивний характер (с. 309). У світлі описаних у книжці розправ над опонентами як похмура іронія сприймається фраза про те, що Дорошенко, серед іншого, ще й дбав про згуртування еліти (с. 280). Втім, хто з нас, істориків, вільний від суб'єктивних симпатій та антипатій? Ну, нехай собі не люблять автори Виговського, чие гетьманування *втягнуло суспільство у вир громадянської війни* (с. 239), а люблять Дорошенка, який так боровся за *мирне об'єднання козацької України* (с. 286), що в ній каменя на камені не залишилося. Але при чім тут «народні маси», чиї героїзм, самопожертва й воля до перемоги буцімто забезпечували раз за разом *піднесення національно-визвольної та соціальної боротьби* (пор. с. 275, 277 та ін.), тоді як насправді йшлося про нове й нове відновлення змагань старшинської еліти за владу. Достоту про це, а не про *наслідки боротьби* йдеться у процитованому авторами вірші Василя Стуса: *Стенаються в герці скажені сини України, / той з ордами ходить, а той накликає Москву* (с. 305). А що з цього приводу думали самі оті «народні маси» – ми, на жаль, досі не знаємо.

Побоююсь, і нескоро дізнаємося, коли будемо оперувати заклинаннями на кшталт «всенародності», «національних інтересів» та «прогресивних тенденцій» – замість шукати в джерелах конкретний зміст, властивий українським поняттям XVII ст., усвідомивши хрестоматійно просту річ: *ранньомодерне суспільство* ще не знає романтичних концепцій «горизонтального народу» – з рівноправних і рівноцінних індивідів, яких об'єднує єдина усвідомлювана мета, єдині «національні інтереси» і спільне уявлення про «національну державу» як найвище благо. Модель ранньомодерного «народу» вертикальна; вона спирається на традиційне членування суспільства на стани, прошарки, групи – кожне з влас-

ним світом мет, інтересів та стратегій. І спливе ще немало часу, доки вони перемішаються, взаємно притираючись в акті народження «уявленої спільноти» – новітньої нації.

* * *

Відтак, підсумовуючи констатуємо: навряд чи згадані вище особливості рецензованої книжки можна пояснити лише відлунням «рефлексивної історії» ХІХ – початку ХХ ст., якій властиво екстраполювати модерні категорії на явища минулих епох (саме так Георгій Касьянов витлумачує недоладності сучасної української історіографії¹³). На мою думку, мова йде про відлуння ближчих взірців, а саме – ще добре нам пам'ятної «пролетарської історії», і то в повному обсязі її славнозвісних прикмет: від поклоніння корисним для певної мети закономірностям до методу їх ілюстрування та до специфіки зображення «великого вождя й стратега» (на останньому сюжеті умисне не зупиняюся, бо він ґрунтовно обговорений у розвідці Олександра Гриценка та в дискусії, що довкола неї нещодавно точилася¹⁴). Отже, як хтось колись сказав, коментуючи дискусію довкола дарвінізму, справа не в тому, що науці доводиться боротися з зовнішнім ворогом – церквою, а в тому, що церква живе всередині самих учених.

¹ Поппер К. *Ницета историцизма*. – М., 1993. – С. 18.

² Пор. текст (і зокрема, примітки 6-13) його статті: Sysyn F. E. *War der Chmel'nyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Het'manstaates* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1995. – В. 43, Н. 1.

³ «Одиссей: Человек в истории. Историк и время. 1992». – М., 1994. – С. 51-68.

⁴ Вжозек В. *Между смелостью и профессионализмом* // Там само. – С. 74. Пор. також у праці Валіцького розділ

«Сталінський марксизм як цілісний погляд на світ»: А. Валіцький. *Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії* / Переклад Дмитро Андрухів. – К., 1999. – С. 380-403.

⁵ Вжозек В. *Цит. праця.* – С. 74-75.

⁶ Ширше про сам проект серед останніх праць див.: Сас П. М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*. – К., 1998. – С. 223-237.

⁷ Обраховано мною за: НБ України, Інститут рукопису. – Ф. 83 (Архів І. М. Каманіна). – № 53. – Арк. 1-22 зв.

⁸ Howard M. *Wojna w dziejach Europy* / Tłumaczył T. Rybowski. – Warszawa, 1990. – S. 44-65.

⁹ НБ України, Інститут рукопису. – Ф. 83. – № 52. – Арк. 9 зв.

¹⁰ Цит. за: Rawita-Gawroński. *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny*. – Lwów, 1914. – S. 126.

¹¹ Цит. за: Лепявко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. – Чернігів, 1996. – С. 163.

¹² Серед останніх праць про це див.: Róćwiartek J. *Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів* / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів-Люблін, 1996. – С. 76-90.

¹³ Касьянов Г. *Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення* // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 48; див. також нещодавно видану монографію Касьянова «Теорії нації та націоналізму», рецензія на яку вміщена до цього ж випуску УГО.

¹⁴ Гриценко О. *Герої «з народу» та «для народу»: Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі* / Відп. ред. О. Гриценко. – К., 1999. – С. 13-84. Дискусію довкола цієї книжки див.: Русско-Украинский Бюллетень. – 2000. – №№ 5, 6-7.